
De civilisatietheorie herzien

Dertien jaar geleden deed Nico Wilterdink in dit tijdschrift verslag van grote meningsverschillen over de juistheid en bruikbaarheid van Elias' civilisatietheorie. Kort daarna bundelde de *Sociologische Gids* een aantal bijdragen waarin felle kritiek werd geleverd op die theorie. De conclusie van het debat was, dat meer empirisch onderzoek nodig was om de civilisatietheorie te specificeren, te corrigeren en de reikwijdte ervan te bepalen. Daardoor zou het algemene model aan nieuwe bevindingen kunnen worden aangepast.

In dit nummer wordt de handschoen van de critici opgenomen. Ditmaal niet om de civilisatietheorie te verdedigen tegen onheuse aanvallen, maar om de uitdaging aan te gaan door zorgvuldige bezinning op uitgangspunten, kernbegrippen en de uitkomsten van empirisch onderzoek. Deels is die poging geïnspireerd door recente maatschappelijke ontwikkelingen als onvoorziene geweldsuitbarstingen in ooit vreedzame gebieden.

Vooraf het probleem hoe de theorie uit te breiden tot andere tijden en andere plaatsen dan de Westeuropese samenleving tussen 800 en 1800 heeft sociologen en antropologen aangemoedigd om verder dan Elias te komen. Daardoor worden ook, behoedzaam nog, vraagtekens geplaatst bij het begrip beschaving. Dat hangt samen met twee problemen: enerzijds de moralistische geur die dat woord in de taal van alledag aankleeft; anderzijds de conclusie dat in verschijnselen die in diezelfde taal van alledag gruwelijke wreedheid heten, civilisatieprocessen in theoretische zin te onderkennen zijn.

Het nummer opent met een artikel van J. Goudsblom, waarin hij nogmaals antwoord aan de critici - met name Duerr en Bauman - geeft. In zijn genuanceerde bespreking van de kritiek openen zich nieuwe perspectieven: de noodzaak om de uitkomsten van recent sociologisch en sociaal-psychologisch onderzoek naar samenhangen tussen macht en (wreed) gedrag bij de herziening van Elias' theorie te betrekken.

Jonathan Fletcher probeert te begrijpen waarom zich in de geschiedenis naast civilisatieprocessen ook decivilisatieprocessen voordoen. Net als Elias en Goudsblom zoekt hij de verklaring in de verandering van bindingen tussen mensen en de daarmee samenhangende verschuiving van identificaties

en van de balans tussen zelfbeheersing en de dwang die anderen uitoefenen.

Radicaler is Fred Spiers herziening van de theorie. In zijn artikel gaat het zowel om problemen van reikwijdte als om civilisatie en decivilisatie. Hij acht het begrip beschaving niet van voldoende algemeen gehalte om de aard en ontwikkeling van alle menselijk gedrag voldoende te beschrijven. Daarom stelt hij een nieuw sleutelbegrip voor: regimes - complexen van gedragsstandaarden -, die in hun ontwikkeling zowel een civiliserende als een deciviliserende werking kunnen hebben.

Conceptuele revisie is ook het thema van de bijdragen van Bram Kempers en Nico Wilterdink. Kempers probeert helderheid te brengen in de terminologische warwinkel door twee niveaus van verschillende reikwijdte te onderscheiden. Arbeidsdeling (economie), collectivering (politiek) en civilisatie (cultuur) zijn dan de algemene procesbegrippen die in de westerse ontwikkeling verbijzonderd zijn tot professionalisering, staatsvorming en cultivering. Door onderzoek aan de hand van de algemene begrippen kan volgens Kempers duidelijk worden wat de reikwijdte van de 'nieuwe' civilisatietheorie is.

Nico Wilterdink spreekt zich uit over de samenhang tussen civilisatieprocessen en relatief autonome culturele processen. Hij signaleert daarbij een fundamenteel vraagstuk: de problematische operationalisering van de criteria die Elias kenmerkend achtte voor het door hem beschreven civilisatieproces en de onduidelijkheid over de richting waarin zij zich ontwikkelen. Voor de speurtocht naar richting en regelmaat in lange-termijnprocessen zijn andere verschijnselen beter bruikbaar gebleken, zoals de uitbreiding van figuraties en maatschappelijke differentiatie. Ook is de richting te bepalen van de ontwikkeling van kennis: systematisering, abstrahering en toenemende effectiviteit. Om greep te kunnen krijgen op het glibberige civilisatieproces bepleit hij een conceptuele afbakening tussen de begrippen civilisatie en cultuur en het onderzoeken van de samenhang ertussen: hoe zijn veranderingen in de regulering van emotionele impulsen verbonden met veranderingen in de symbolische voorstellingen die mensen zich van de werkelijkheid maken, in hun kennis en ideeën?

In 1982 schreef Wilterdink in zijn overzicht van de kritiek die op de civilisatietheorie geleverd was: 'het is dan ook niet uitgesloten dat naarmate de civilisatietheorie zich uitbreidt en verdiept, het woord civilisatie een minder centrale plaats krijgt in de theorie'. Opvallend in de huidige bundeling van pogingen om de theorie te herzien en uit te breiden is, dat de discussie over dat begrip nog steeds niet is uitgewoed. Wel zijn er inmiddels duidelijk tendensen in het denkproces te ontwaren. Door civilisa-

tie op te vatten als een etiket voor het proces van maatschappelijke vormgeving van emotionele impulsen kan de theorie met vrucht ingezet worden om inzicht te krijgen in andere samenlevingen dan de Westeuropese. Het idee dat maatschappelijke ontwikkeling altijd gekenmerkt wordt door een civilisatieproces met één duidelijke richting wordt afgewezen. Er is aandacht voor 'tegentrends', voor decivilisatie, voor relatief autonome deelprocessen. Kortom, er is meer oog voor de complexiteit van ontwikkelingen en meer aandacht voor de conceptuele en theoretische mogelijkheden om die complexiteit onder woorden te brengen. En dat biedt nieuwe kansen voor toepassing en toetsing van de theorie.

De redactie
